Բարսեղ նոյն ճառին նոյն գլխուն մէջ կ՚ուսուցանէ զմեզ. «Նաեւ ամբողջ Պենտեկոստէն յիշատակ է հանդերձեալ աշխարհի յուսացուած յարութեան, վասն զի եթէ 1 օրը 7 անգամ 7 բազմապատկենք՝ Պենտեկոստէի 7 շաբաթները կ՚ունենանք: Առաջինով կը սկսի եւ նոյնով կը վերջանայ, որով հրջանակի կը նմանի, յիսուն անգամ հրջելով. ուստի եւ յաւիտենականութիւնը կը պատկերացնէ հրջանակաձեւ ընթացքով՝ սկսելով ու վերջանալով միեւնոյն գծով: Այդպէս կանգուն դիրքով աղօթել կ՚ուսուցանեն մեզ եկեղեցւոյ օրէնքները, ինչպէս բուեցաւ իբր տեսանելի յիշատակ մը՝ փոխադրելով զմեզ ներկաներէն հանդերձեալներուն»[15]:

Իսկ Հայերը կը հարցնեն մեզի թէ Դուք Ասորիներդ ազգովին ո՞րմէ ծագած էք:

Անոնց կը պատասխանենք. Դուք ալ չէք գիտեր թէ ո՞ւսկից կը սերիք, վասն զի Արմէն անունը՝ Արմէն երկրի եւ Արմէնիա անունէն է. եւ մենք ձեր վարդապետներուն սորվեցուցինք ձեր հասարակաց հայրը եւ յայտնեցինք թէ Թորգոմէն կը սերիք, ինքն ալ Յաբեթի որդիներէն: Իսկ մեր ազգը կը սերի Սեմէն եւ մեր Ասորիներուս հայրն է Կամուէլ, Արամի որդին[16], եւ այս Արամի անունէն երբեմն նաեւ սուրբ Գրքի մէջ Արամայեցիք կը կոչուինք, իսկ Սիւրիացի կը կոչուինք Սուրոս անունէն, որ Անտիոք իւր հրջականերով շինեց, եւ անոր անունով Սիւրիա կոչուեցաւ:

Այս եւս ծանուցանենք ուսումնասէրներուն. 440 տարի առաջ Հայերը Սիւրիոյ երկիրը մտան, մեր հողը, մեր վանքերը եւ գիւղերը բռնեցին. երբ մեր պատրիարքն էր մար Աթանաս, որ Յունաց 1037 թուականին՝ Հայոց եւ անոնց Յովհաննէս կաթողիկոսին հետ ներքին Մանազկերտի մէջ միութիւն ըրաւ: Այն ժամանակ սանց թագաւորութիւնը բարձուած էր եւ Պարսիկները կ՚իշխէին հոն: Հայերը սկսան կամաց կամաց Հայաստանէն Սիւրիա իջնալ, եւ երբ Աթանասիոս պատրիարքը տեսաւ թէ Սիւրիա իջնողները՝ չունենալով քահանայ կամ եպիսկոպոս, քաղկեդոնականներու կամ Յուլիանու աղանդաւորներուն հետ կը միանային՝ Յովհաննէս կաթողիկոսին տեղեկացուց, եւ Յովհաննէս երկու եպիսկոպոս ղրկեց, որոնք Սիւրիա իջնող բոլոր Հայերն ընդունեցան, եւ մեր պատրիարքը Յովհաննէս՝ սահմանի վրայ վանք տուաւ, հոն ասորի եւ հայ մանուկներ դրաւ, որոնք երկու գրականութիւնն ալ սորվեցան եւ վարդապետներու գործերը ասորերէնէ հայերէնի թարգմանեցին: Մեր պատրիարքին եւ անոնց Յովհաննէս (կաթողիկոսին) վախճանելէն ետք՝ անարգեցին պայմանները եւ յարձակեցան մեր ժողովուրդին վրայ: Եւ ոչ իսկ Հայաստանի հայերու լեզուն կը նմանի հոստեղացիներուն. սանց լեզուն կը նմանի ասորերէնի եւ մօտ է մեր բարբառին: Եւ յետոյ կամաց կամաց գրաւեցին մեր եկեղեցիները եւ Սեւ լերան վանքերը, եւ մեր օգնութեան փոխարէն եղան մեր հակառակորդները:

Ունին դարձեալ բնութեան եւ սուրբ Գրքի հակառակ սովորութիւն մը. Քրիստոնեաները տնօրինական տօները ինչպէս նաեւ սուրբերու տօները այն օրը կը բռնեն, որ օրը մեր Տէրը (տնօրինական գործերը) կատարեց կամ սուրբերը նահատակուեցան ու վկայեցին: Ասոնք սակայն այնպէս չեն ըներ. բոլոր տօները իրենց պատշաճ օրերէն կը փոխադրեն եւ կիրակի կը կատարեն, բաց ի Մկրտութեան տօնէն, զոր Յունուար վեցին կը կատարեն: Եւ սակայն երբ մեծ Աստուածաբանը օր մը վրիպեցաւ Կիպրիանոսի տօնէն՝ այդ մեծ վնաս ու կորուստ համարեցաւ, ուստի այսպէս կը գրէ. «Կիպրիանոս զրեթէ կրեցիք զայն[17]»: Նկատեցէք թէ ի՛նչպէս ցաւեցաւ սուրբ Գրիգոր օր մը անցնելուն համար՝ մինչ ինք կը բացակայէր սուրբին տօնը տօնելու: Իսկ դուք չորս օր կը թողուք տօնի օրուան եւ յիշատակի միջեւ, զոր առաւել կամ նուազ կը կատարէք:

Ուրիշ վատ սովորութիւն մըն ալ ունին. անոնց քահանան եպիսկոպոսը՝ կաթողիկոսը կ՚օրհնէ, եւ կ՚ընէ զայն, եւ յետոյ դարձեալ իրմէ կ՚օրհնուի: Եւ չեն հասկնար Պօղոսի խօսքը թէ «Կասկած չկայ՝ այն որ նուաստ է՝ կ՚օրհնուի մեծէն աւելադոյնէ[18]»: Արդ ըսէք մեզի. ո՞վ է մեծ՝ եպիսկոպո՞սը թէ քահանան: Եթէ եպիսկոպոսը մեծ է, ուրեմն քահանան պիտի օրհնուի եպիսկոպոսէն, եւ ոչ եպիսկոպոսը քահանայէն: Եթէ ըսեն թէ հաւասար են կարգով ու աստիճանով, այն ատեն քահանան ի՞նչու սարկաւագ կամ իր նման քահանայ չի ձեռնադրեր: Բայց Առաքելոց կանոններուն մէջ գրուած է, որ քահանան օրհնէ զանոնք որ իրմէ վար են եւ վերնադոյններէն օրհնուի. եպիսկոպոսը կ՚օրհնէ եւ ոչ թէ կ՚օրհնուի[19]:

Հոս կը վերջանայ մար Դիոնեսիոսի գրութիւնը, որ հերքեց Մահմետականները, Հրեաները, Նեստորականները, Քաղկեդոնականները եւ Հայոց սովորութիւնները: Իսկ դուն եռանդուն եւ սիրալիր տէր, որ խնդրեցիր իրմէ այս գործը եւ քու յօժարութեանդ համաձայն կը վերջանայ՝ աղօթք նուիրէ ի փոխան, որ արժանի ըլլայ երանացուցիչ տեսքին Անոր, որուն համար էին այս խօսքերը, որուն համար յարձակում կը կրենք հերետիկոսներէն, եւ որ մեր Տէրն ու Աստուածն է Յիսուս Քրիստոս. Իրեն, իր Հօր եւ սուրբ Հոգւոյն փառք ընդ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն*:

Հ. Փ. ԷՍԱՊԱԼԵԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱԼԷՊԻ

ԺԶ. դարու առաջին կիսուն մէջ Հալէպի ազգային եւ եկեղեցական կեանքի գլխաւոր ղէմքն ու գործիչը կը հանդիսանայ Խաչատուր Արքեպիսկոպոս Հալէպցի, որդի Մահտուր Արքեպիսկոպոս Հալէպցի, որդի Մահտուսի մուշտակագործ Աստուածատուրի եւ Շնոֆորի: Ծննդեան թուականը անյայտ է, Շնոֆորի: Ծննդեան թուականը անյայտ է, փոքր կ՚ենթադրենք 1470ի մօտ թուական մը: Փոքր տարիքէն Երուսաղէմ գացած, հաւանաբար իր ծնողքին հետ, եւ աշակերտած է Ս. Յակոբայ այն ատենի Դասատան եւ միաբանակցած անոր:

Առաջին իսկ ակնարկով կարելի է ըսել որ Խաչատուր, իբր ուշիմ եւ խոստմնալից պատանի, գրաւեց ուշադրութիւնը Յովհաննէս Թլկուրանցի Կաթողիկոսին, որ ընդհանրապէս Հալէպ կը նստէր եւ այստեղէն ալ կը կառավարէր Երուսաղէմի գործերը: Կրնանք ենթադրել որ Խաչատուր, Յովհաննէս Կաթողիկոսի փափաքով էր որ Երուսաղէմ մեկնեցաւ, ու հոն շուտով ստացաւ քահանայական կարգ, ցոյց տալով խոստմնալից գործունէութեան մը ապագան: Խաչատուր Հալէպի մէջ տիրացած էր արդէն ուսման բաւարար պաշարի մը եւ արաբերէնի մէջ իր ունեցած հմտութիւնը շուտով օգնեց իրեն Երուսաղէմի մէջ գրաւելու յարաբերական պաշտօններ, որոնց վերջին ժամանակներու մէջ թարգման անունը կը տրուի: Յայտնի չէ թէ որմէ՞ ձեռնադրուեցաւ արեղայ, բայց առանց վարանման կարելի է ըսել որ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Թլկուրանցի Կաթողիկոսէն, հաւանաբար Հալէպի մէջ, երբ տիրողսաւոր Առաջնորդն ու Արքեպիսկոպոսը Բերիոյ Թեմին, պաշտօն մը զոր վարեց երկար տարիներ, թէեւ ընդմիջաբար, ըլլալով միեւնոյն ժամանակ վերատեսուչն ու միւթէվէլլին Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, եւ այդ դժուարին պաշտօններուն վրայ ցոյց տալով արդիւնաւոր գործունէութեան մը ապացոյցը: Գործնական միտքի տէր հոգեւորական, ժամանակի պայմանները լիովին ուսումնասիրած, Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց իրաւունքներուն խորապէս տեղեակ, ազգային շահերու պաշտպան, իբր տասը տարի ան գիտցաւ արժանի կերպով ծառայել Ս. Յակոբայ Աթոռին: Ըլլայ Հալէպի, ըլլայ Երուսաղէմի ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ, ինչպէս նաեւ Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ վերատին նորոգութեան առթիւ դրուած արձանագիր-յիշատակարանին մէջ, իր անունը յիշատակուած կը գտնենք, իբր իր ժամանակի գործունեայ, շինարար ու խոհեմագործ եպիսկոպոսներէն մին եւ որ Հալէպի Առաջնորդական գաւազանին վրայ կը փայլի իբր արդիւնաւոր հովիւ:

Խաչատուրի անունը առաջին անգամ ըլլալով յիշատակուած կը գտնենք 1524ին, նախ քան Հալէպի առաջնորդութիւնը, իբր փոխանորդը Յովհաննէս Պատրիարքի, գործակցութեամբ Ղանճէմի որդի Մանսուրի: Խաչատուր Արքեպիսկոպոս կարգի կը դնէ Բեթղեհէմի Հայոց վանքին վրայ դրուած դափար անուամբ ծանօթ տուրքը, որով դատարանի կարգադրութեամբ Բեթղեհէմի երկու դրամ արծաթ միայն կը գանձուէր իւրաքանչիւր ուխտաւորէ: Խաչատուր Արքեպիս-

[15] Անդ:

[16] Կամուէլ Արամի հայրն էր. հայերէն թարգմանութիւնը յառկանչական չեղած մ՚անի Արամը հասկնալով իբր Արամայեցիք, ուստի կը գրէ. Տնաւ զԿամուէլ հայր Ասորւոց, Ծննդ. ԻԲ., 21:

[17] Patr. Gr., XXXV, I, 1169.

[18] Եբր. Է., 7: Այս հարցին համար հմմտ. Բար-Ծուշան, էջ 75—77. Lichti եւ Հ. Ա. Վարդանեան գործիս այս մասը Իգնատիոս Անտիոքացւոյ կը համարին, զոր Lichti կը նոյնացնէ Իգնատիոս Ղազարոսի հետ (Բար-Ծուշան, էջ 14—17): Ասեմանիի համաձայն՝ Իգնատիոս Ղազար մեռած է 1163ին ըստ մեր թուականին, ուրեմն ժամանակակից էր Բարսալիբիի:

[19] De Lagarde, Rel. Jur. Eccl. Ant., p, 24.

* Դիոնեսիոս Բարսալիբիի Հակաճառութեանս կցած է Հայոց առարկութիւններու դէմ ուրիշ երեք պատասխաններ ալ, շատ կծու եւ անբոյլատրելի որակումներով համեմուած: Այս բաժինը յարմար չնկատեցինք զետեղել Ուսումնաքերթիս էջերու մէջ:

Խմբագր. «Հանդէս Ամսօրեայ»ի:

կոպոսի յիշատակութեան արժանի գործունէութիւնը կ'ըլլայ միշտ գաֆարի օժանդակութեամբ՝ Համբարձման եկեղեցւոյ խախտած գմբէթի նորոգութիւնը, վերակացութեամբը Երուսաղէմի ճարտարապետին, եւ դատաւորին հատատամամբ 50·000 դահեկանի սակարկութիւնով, որով ուխտավայրին գմբէթը կը վերաշինուի 1529ին քարով եւ կիրով, ըստ պայմանագրութեան[1]:

Թէ Հալէպի եւ թէ Երուսաղէմի մէջ, Աչաատուր Արքեպիսկոպոս ալ բաղուկը կը հանդիսանայ Յովհաննէս Թլկուրանցիին, որ Պատրիարք էր մեւնոյն ժամանակ Երուսաղէմի: Քանիցս անգամ կը յիշուի իբր վերատեսուչ Ս. Յակոբայ վանուց, եւ այս կարեւոր պաշտօնէն կը հրաժարի այն առեն միայն երբ Յովհաննէս Կաթողիկոս կամովին հրաժարած էր Երուսաղէմի պատրիարքութենէն: Կ'ենթադրենք որ Յովհաննէսի յանձնարարութեամբ միայն Աչաատուր առանձնեց Հալէպի առաջնորդական պաշտօնը, այլապէս դժուար թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան այնքան արդիւնաւոր եւ գործունեայ փոխանորդ մը իր ծննդավայր Հալէպի եւս առաջնորդութիւնը առանձնէր:

Իբր Հալէպի Առաջնորդ իր անունը առաջին անգամ ըլլալով յիշատակուած կը գտնենք կեսարիոյ Սպեղիա գիւղին մէջ 1511ին ընդօրինակուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ. այս Աւետարանը որ մաս կը կազմէ Հալէպի Ս. Քառասնից եկեղեցւոյ Զեռագրաց հաւաքածոյին, ունի ի մէջ այլոց հետեւեալ յիշատակարանը. «... ի թուականիս Հայոց ՉՀԵ (1526) Աւետարանս գրաւաճան էր Ժե. Փլորին վերայ: Ես Յովհաննէս Կաթողիկոս առի եւ ազատեցի եւ եղի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց հոգւոյն, ի քաղաքն Հալէպ, ի գուռն Ս. Աստուածածնին (քերուած բայց կը կարդացուի) եւ Սուրբ Քառասնիցն: Ով որ հանէ կամ գրաւէ կամ ծախէ, զՅուդայի եւ զկայենի եւ զիսաչահատողացն գմանն ընկալցի, եւ խնամով պահօղքն օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն Սրբոց եւ ի մէնջ. ամէն: Դարձեալ յիշեալիք ի սուրբ աղօթս ձեր զԱաջնորդ քաղաքիս զԱչաատուր եպիսկոպոս եւ մի Տէր ողորմեայի արժան արարէք եւ Աստուած զձեզ յիշէ ի յիւր արքայութիւն. ամէն[2]»:

[1] Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. երուսաղէմի. Աստուածատուր եպիսկ. Տէր Յովհաննէսեանց, 1890, Ա., էջ 252—723:

[2] Տես մեր Ձեռագրաց ցուցակը, Ա. հատոր, էջ 8բ:

Աչաատուր Արքեպիսկոպոս երկրորդ անգամ ըլլալով կը յիշատակուի 1529ին, երբ Հալէպի մէջ 1355ին ընդօրինակուած աւետարան մը, որուն ստացողն է Ամիր, Ս. Գերեզմանի Հայոց Ս. Դողգոթայ եկեղեցւոյն յիշատակ կը դրուի հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Զվերջին ստացողս սուրբ Աւետարանիս զՀալէպցի Տէր Աչաատուր Եպիսկոպոս, որ եղի սուրբ աւետարանս ի Յարութիւն առ դրան սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի ի սուրբ Գողգոթա, յիշատակ ինձ եւ ծնաւղաց իմոց մղտսի մուչակար Աստուածատուրին եւ մաւրն իմոյ Շնոֆորին եւ զամենայն արեան մերձաւորաց, զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն. Թվ. ՋՀԸ» (1529):

Այդ տարին Աչաատուր եպիսկոպոս կը գտնուի արդէն Երուսաղէմ, ուր կանչուած էր Աթոռի իրաւանց եւ չահերու պաշտպանութեան համար, առանց հրաժարած ըլլալու Հալէպի առաջնորդական պաշտօնէն եւ կարեւոր պաշտօնէն, ուր վերստին պիտի գտնենք զինքը քանի մը տարի յետոյ, 1535ին, Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ վերստին նորոգութեան տարին:

Հալէպի այս հնագոյն եկեղեցւոյ աւազ դրան ներսի կողմը մէկ մեթր լայնքով եւ 40 սանտիմ մարմարեայ չատ գեղեցիկ արձանագիր մը կայ: Այնպէս կ'ենթադրեմ որ Բերիոյ Առաջնորդ Նիկողոս Աբգեպիսկոպոս Կիւլէսէնեան Սահակին, երբ 1849ին նորոգեց այս եկեղեցին եւ տաճարի դուռը գարգարեց գեղեցիկ մարմարով եւ մոզայիքով, գրան դուրսի կողմը գրուած առաջին արձանագիրը վերցուց եւ անոր տեղ նորը գրաւ, իսկ հինն ալ ամրացուց իր ներկայ գիրքին մէջ: Պատմական արժէք եւ աւելի քան չորս դարու հնութիւն ունեցող այս մարմարեայ արձանագիրը նոյնութեամբ կը գնեմ հոս.

Ի ԹՎՆ· ՀԱՑՈՑ ՋՂԴ (1535) Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻՒԼԵՑՄԱՆԻՆ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵԱՑ ԽԱՉՁԱՑ ՄԱՒՍՈՒՏՆ ԶՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՍ, ՅԻՇԵՍՏԱԿ ԻՒՐ ԵՒ ԾՆԱՒՂԱՑ ԻՒՐՈՑ ՀԱՒՐՆ ՄՈՒՐԱՏԻՆ ՈՒ ՄԱՒՐՆ ՁՈՒՀԱՐԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐՑՆ ԽՏՐՇԻՆ, ԱՇԲԱՓԻՆ ԵՒ ԱՄԵՆՆՑՆ ԱՐԵԱՆ ՄԵՐՁԱՒՈՐԱՑՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ, ՆՆՋԵՑԵԼՈՑՆ ԵՒ ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՒՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՄԱՔՐԱՓԱՅԼ ԱՂԱՒԹՍ ՁԵՐ ԶԲԱՐԵՄԻՏ ԵՒ ՉՀԵՋԱՀՈԳԻ ԽԱՉՁԱ ՄԱՒՍՈՒՏՆ ՈՐ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏԵԱՑԱՒ ՀԱՄԱՐ ՇԻՆԵՑԱՒ ԶԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՈՐՔ ՅԻՇԵՑՔ, ՅԻՇԵՑԱՒ ԼԻՋԻՔ Ի ՄԻԽԱՆԳԱՄ ԳԱԼՈՒՍՏՆ ԻՒՐ. ԱՄԷՆ:

Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, հարուստ պատմական դէպքերով եւ յիշատակներով, չատ հին է եւ անոր աւանդութիւնը կը հասնի մինչեւ Աչաակերներու թիւնը կը հասնի մինչեւ Աչաակերներու չրջանը: Ե՞րբ կառուցուեցաւ, իր սկզբնական շինութիւնը հայկակա՞ն է թէ լատինական, մեզ յայտնի չէ: Բայց սա ալ ճշմարիտ է, որ ան չատ աւելի հին է քան գրեթէ ամոր կից կառուցուած Ս. Քառասուն Մանուկ նոյնքան պատմական եկեղեցին, եւ որ հակառակ իր փոքրութեանը, միշտ առաջ յիշատակուած է ձեռագրաց բոլոր յիշատակարաններուն մէջ: Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէկն է այն չորս եկեղեցիներէն՝ երկուքը Հայոց, մէկը Յունաց եւ չորրորդը Մարոնիթներու, որոնք կը բարձրանան հազիւ 300 քառ. մեթր տարածութիւն ունեցող սալարկուած բակի մը չուրջ, ուր կը տեսնուին հոգեւորական եւ աչխարհական ննջեցեալներու բազմաթիւ դամբարանները, բոլորն ալ արձանագրութեամբ:

Աչաատուր Արքեպիսկոպոսի չանքերով եւ Յոճա Մագսուտի նուիրատուութեամբ 1535ին նորոգուած այս փոքրիկ տաճարը կը մնայ նոյնութեամբ, եւ է ուխտատեղի, եւ ուր Ժէ. դարու առաջին կիսուն կաթոլիկ եւրոպացիներ ազօթելու կու գային իրենց քահանաներով:

Աչաատուր Արքեպիսկոպոս իբր Հալէպի Առաջնորդ երրորդ անգամ ըլլալով կը յիշուի 1545ին Յովհաննէս Սարկաւագի կողմէ Հալէպի մէջ գրուած եւ այժմ Երուսաղէմի ձեռագրաց մատենադարանի մէջ 2322 թուին տակ պահուած Մաչհոցի մը յիշատակարանին մէջ.

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն ամէն: Գրեցաւ աւրհնութիւնաբեր ցուցակս այս ձեռամբ Յովհաննէս սուտանուն Սարկաւագ մեղապարտիս ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Քառասնիցն եւ այլ սրբոցն որք աստ կան հաւաքեալ: Ի մայրաքաղաքն ի Հալապ. ի թվականիս Հայոց ՋՂԴ (1545) ի թագաւորութեան Սուլեման Խանքարին եւ ի Հայրապետութեան Տէր Սիմէոն կաթողիկոսին եւ ի յԱռաջնորդութեան քաղաքիս Հալպա Տէր Խաչատուր Արհեպիսկոպոսին: Արդ աղաչեմ զձեզ որք հանդիպիք ամայ եղբայրք, առնելով կամ կարդալով կամ տեսանելով կամ աւրինակ դնելով, արժանի արարէք յիշատակել զգրողիկս սորա զՅովհաննէս եւ զծնաւղսն իւր ի Քրիստոս Յիսուս զհայրն իմ զՏէր Վարդան քահանայն եւ զմայրն իմ զԾէր Վարդան քահանայն եւ զմայրն իմ զԳուլիխաչէն: Եւ վասն խոչորութեան գրոցս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր»:

Ինձի այնպէս կը թուի որ Աչաատուր Եպիսկոպոս Ս. Աստուածածին եկեղեցին վերաշինելով արժանի գտաւ եղեալ Արքութեամբ պատուուելու, Սիմէոն Կաթողիկոսէն:

Յետ այնու Աչաատուր Արքեպիսկոպոսը կը գտնենք Երուսաղէմի մէջ եւ չենք կարծեր որ անկէ յետոյ անգամ մըն ալ Հալէպ դարձած ըլլայ. բայց սա ճիշդ է որ Աչաատուր այդ թուականէն ասդին չինարար գործունէութիւնը աւելի Երուսաղէմի մէջ ի յայտ բերաւ: ԺԶ. դարու կիսուն Երուսաղէմի Հայոց եւ Յունաց իրաւանց չուրջ դոյութիւն ունեցող անհամաձայնութեանց պատճառաւ Կ. Պոլիս կը մեկնին Հայոց Անդրէաս եւ Յունաց Երմանոս Պատրիարքները, իւրաքանչիւրը իր կարգին իր գաղը պաշտպանելու նախանձով, որ իր արքունի տուրքը միասին վճարելու եւ ապահովութեանց համար տուելիք հարկին ճշդումը: Այս գաղը վերջ կը գտնէ Հայոց ի նպաստ: Պատրիարքի բացակայութեանը երկրորդ անգամ ըլլալով փոխանորդ կարգուած է Աչաատուր Արքեպիսկոպոս: Իր անունին արձանագրել կու տայ չարք մը հրովարտակներ եւ գատաստանագրեր եւ այս իսկ պատճառով կ'արդիւնաւորուի Աչաատուրի փոխանորդութեան չրջանը:

Նոյն տարիներուն հայաչատ կենդրոններէ Երուսաղէմ ուխտի կու գային բազմաթիւ Հայեր եւ Յոյներ, որոնք ճանապարհին մեծ նեղութեանց կը հանդիպէին գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ: Այլազգի հարկահաններ կը յափշտակէին ուխտաւորներու գրամն ու պղպեղը եւ չատ մը նեղութիւններ տալէ յետոյ հազիւ թէ կ'արձակէին ուխտաւորները, իրաքանչիւրէն մէկ կամ երկու ոսկի գանձելէ յետոյ, եւ ապա կը վերադարձունէին անոնց անասուններն ու պղպեղը: Ուխտաւորք Երուսաղէմ հասնելուն կը պատմէին ճանապարհին կրած իրենց նեղութիւնները: Աչաատուր Արքեպիսկոպոս ազգեցիկ անձ էր եւ ծանօթ Կ. Պոլսոյ Բ. Դրան չրջանակներուն: Իսկոյն գիր կը գրէ Կ. Պոլիս. որուն վրայ Բարձր Դուռը կը հրամայէ գաւառի բոլոր կենդրոններուն, մանաւանդ գատաւորներուն, դադրեցնելու համար այլազգիներու բռնութիւնները, որպէս զի Երուսաղէմի ուխտաւորներուն ճամբու նեղութիւն չտան:

© National Library of Armenia

1556ին Խաչատուրի կեանքի վերջին տարիներուն, Ս. Համբարձման Հայոց եկեղեցին արդէն մասամբ աւերուած էր եւ նորոգութեան կարօտ, եւ ինչ որ ցաւալի էր՝ այլազգիք կիսաւեր եկեղեցւոյ պատերէն իննած քարերը կը տանէին, մանաւանդ չինուածոյ գործածելու համար: Խաչատուր, զգայուն եւ հայրենասէր անձ, կը փութայ դառնալու եւ հայրենակիցներուն մօտ եւ հրաման կը առնայ նոր քար թափելու հոն ու նորոգելու կիսաւեր ուխտատեղին: Սակայն չըլլակայի այլազգիները կ'արգիլեն տաճարին չինուածքը եւ թոյլ չեն տար որ նոր քարեր թափուին հոն: Ցուսահատած չդիտցող Բերիոյ Առաջնորդն ու երուսաղէմի Փոխանորդը աղաչանաց դիմեր կը դրէ Բ. Դուռ, յայտնելով որ Համբարձման եկեղեցին վաղադոյն ժամանակէ ի վեր Հայոց սեփականութիւնն էր, ուր Հայք իրենց պաշտամունքները կը կատարէին ու հիմայ որ այդ հայկական ուխտատեղին աւերուած էր ու կիսափուլ, այլազգիք ոչ միայն կը տանէին տաճարին քարերը, այլ եւ կ'արգիլէին անոր նորոգութիւնը: Ասոր վրայ Բ. Դուռը հրամայական գիր կը ղրկէ Երուսաղէմի դատաւորին, որպէս զի քննէ խնդիրը եւ տուդէ թէ Հայերը դատարանէն տրուած սեփականութեան իրաւագիր ունի՞ն Համբարձման վրայ, ու եթէ հաստատուի Հայոց իրաւունքը, ոչ միայն արգիլել ամէն ոտնձգութիւն, այլ եւ անհատողներու անունները ներկայացնել Բ. Դրան: Եկեղեցւոյ չինուածքը սակայն չի սկսիր, մինչեւ որ Անգլիա Պատրիարք կը վերադառնայ Կ. Պոլսէն չորս տարուան բացակայութենէ մը յետոյ, եւ նոյն տեն անձամբ ներկայանալով Երուսաղէմի դատաւորին, երկար բանակցութիւններէ յետոյ կը յաջողի վերջապէս ազատելու եկեղեցին այլազգի ըրացիներու ոտնձգութիւններէն, ու կը լրացնէ ուխտավայրին նորոգութիւնը 1560ին: Այս թուականէն յետոյ այլեւս չի յիշուիր Խաչատուր Աբգեպիսկոպոս, եւ կ'ենթադրենք որ այդ տարին ալ վախճանած է, անտարակոյս Երուսաղէմի մէջ եւ թաղուած Ս. Փրկիչ վանքի ներսը կամ գուրսը, ուր սակայն, դժբախտաբար, անհետ մնացած է այս պատուական Առաջնորդին հոգակոյսը:

Հալէպ: ԱՐՏԱԽԱԶԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՑՕԻՑԱԿ ՀՈՑՑԵՐԷՆ ՉԵՐԵԶԴՐՈՑ Ի ԲՈՒԼԴԵՐԻՍ

(Շարունակութիւն:)

8.

ԱԻԵՏԱՐԱՆ
Ի ՊԼՈՎԴԻՒ

ԹՈՒԼԹՈՒՔ՝ 281 (= էջէ 562): — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 19 × 13 × 6: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւն 12·50 × 8: ՏՈՂՔ՝ 20: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ՝ լաւ՝ բայց երկու տեսակ· մէկ մասը՝ հաստ, պինդ եւ ղոռկ, միւսը՝ բարակ եւ փայլուն: — ԿԱԶՄ՝ խաւաճարտեայ, պատած՝ մուր մանիշակագոյն թաւիշով: երկու կողմին վրայ ազնաքեայ զոյգ մը կլորաձեւ պատկերներ, առջեւը՝ Ս. ԵրրորդութիւՒը եւ ետեւը՝ խաչելութիւնը: — ՄԱԳԱԶԵԱՑ ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ չունի: — ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ՝ մարմինը կողէէն բաժնուած: Սկիզբէն թուղթ մը պակաս, իսկ Մատթէոս Աւետարանչէն թուղթ մը (գլ· ԻԵ, ԻԶ, ԻԹ, Ի) տեղափոխուած եւ կազմուած գլ· ԼԷ–Է վերջ: Գրէէս պակուած են նաեւ Մատթէոս եւ Ղուկաս Աւետարանիչներու կենդանագիրները: Մատեանիս վերջը կը մնան հետքերը փրցուած ուրիշ զոյգ մը թուղթերու (Յիշատակարանի մաս), որոնց տեղ վերջէն կարուած է տարբեր թուղթ մը, բոլորգիր ուրիշ Աւետարանի մը Յովհաննու մէկ հատուածը պարունակող: — ԴԱՏԱՐԿ՝ բղ· 1ա, 2բ, 3ա, 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8բ, 224, 225ա: — ԳԻՐ՝ բոլորգիր: — ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ՝ կարմիր մելանով: — ՍԿԶԲՆԱԳԻՐ՝ բոլոր գիր, վիշապագիր, կենդանագիր եւ զարդագիր· կարմիր մելանով: — ԼՈՒՍԱՆՑԱՐԴ՝ յաջող եւ ճոխ, նոյնպէս կարմիր մելանով: — ԽՈՐԱՆ՝ ճաշակաւոր, բաւական յաջող ծաղկումներով. երիվերագիծ: — ՆԿԱՐ՝ երկու Մարկոս եւ Յովհաննէս Աւետարանիչներ. իսկ Մատթէոս եւ Ղուկաս՝ պակուած: — ԷՋԵՐՈՒՆ տակ կան համարանիշներ՝ Համաբարբառէն առնուած: Աւետարաններուն սկիզբները կան՝ համեմատական տախտակներ, բովանդակութեան ցանկերն ու նախադրութիւններ, որոնցմէ կը պակսի սակայն Ղուկասու նախադրութեան մէկ մասը: — ԳՐԻՉ՝ Տ· Յովհաննէս: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ Ռճդ (= 1655): — ՏԵՂԻ՝ Մոկաց երկիր: — ԾՆՂ-ԿՈՂ՝ Թէֆիլիսցի (Ռոտոսթո)ցի Սարգիս աբեղայ: — ՍՏԱՑՈՂ՝ Մալկարացի Մահտեսի Առաքել: — ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ՝ Մալկարացի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ, այժմ ի պահ Փիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ գանձատունը՝ 1922էն ի վեր:

Մատեանս է՝ Աւետարան: *Մատթէոս* (*թղ*· 9ա—92բ), *Մարկոս* (*թղ*· 93ա—143բ), *Ղուկաս* (*թղ*· 144ա—222ա), *Յովհաննէս* (*թղ*· 222բ—281բ), *եւ համեմատական տախտակները* (*թղ*· 1բ, 2ա, 3բ, 4ա, 5բ, 6ա, 7բ, 8ա):

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ· կարուած հատած· *Թուղթին ծայրերը միայն կ'երեւան մատեանիս վերջաւորութեան: Իսկ թղ*· 281բ *կը հանդիսին հետեւեալ տողերուն.*

«Ո՛հ, վաստակ ընկալաք
յիշեա եղբայր, հայր ամէն:»

Բուն յիշատակարանը Զեռագրիս մէջ ասկէ 30 տարի յառաջ տեսած եւ արտագրած է Պր· Ա· Ալպոյաճեան, որ աղնուօրէն մեզի տրամադրեց հրատարակելու համար: կը յայտնենք իրեն մեր շնորհակալութիւնը:

կը սկսի...

«Փառք եւ գոհութիւն Հօր եւ Սուրբ Երրորդութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ամէն:

Որոյ շնորհօքն աւարտեցաւ եռահրաչ եւ հոգեզարդ Սուրբ Աւետարանս զոր չաղկապեալ սրբոց աւետարանչացն ըստ բազմութեալ սրբոց աւետարանչացն ըստ բազմութեան գունոցն ի մի ոստայն անկելով հանճարս զոր անուշացած ծաղկանց խելեփեցականն կազմութեամբ որ ըստ հոգւոյն յատկութեամբ որ ըստ հոգւոյն յատկութեան կազմութեամբ· զաթեան իմանի զանազան որակութեամբ· զաթեան իմանի զանազան որակութեամբ· զապաթարելով ըստ յոգունց արփիացելոցն զապաթարելով ըստ յոգունց արփիացելոցն զասակցութեանց առ ի համաբուխն եկեղեցւոյ սակցութեանց առ ի համաբուխն եկեղեցւոյ յաւիտեան խաղաղութեամբ գլխոցն պատյաւիտեան խաղաղութեամբ գլխոցն պատճեալ:

Զի յայտնէ կատարելութեան չորս Աւետարանք ի բաղում պատճառէ նախ գի: Աւետարանք ի բաղում պատճառէ նախ գի: Զորեքկերպան կենդանիք: Մարդ: Առիւծ: Զորեքկերպան կենդանիք: Մարդ: Առիւծ: Եզն: Արծիւ: Զորս նիւթք աշխարհիս: Հող: Եզն: Արծիւ: Զորս նիւթք աշխարհիս: Հող: Ջուր: Աւդ: եւ Հուր: Թշնամիք անհաչեցուլիք եւ սիրելիք անդակատելիք: Զորս չորս Ջուր: Աւդ: եւ Հուր: Թշնամիք անհաչեցուլիք եւ սիրելիք անդակատելիք: Զորս չորս գիր անուան ամենասուրբ Երրորդութեան. գիր անուան ամենասուրբ Երրորդութեան. Հայր, Որդի, Հոգի: Զորս գեաք եւանեն ի Հայր, Որդի, Հոգի: Զորս գեաք եւանեն ի դրախտէն Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրադրախտէն Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատէս: Զորս անկիւն եւ չորս եղջիւրք սեղատէս: Զորս անկիւն եւ չորս եղջիւրք սեղանոյն: Զորս թեւք սրբոյ Խաչին: Զորս աննոյն: Զորս թեւք սրբոյ Խաչին: Զորս առաքինութիւնք հոգւոյ. խոհեմութիւն, առաքինութիւնք հոգւոյ. խոհեմութիւն, արդարութիւն, ողջախոհութիւն եւ արդարութիւն, ողջախոհութիւն եւ արդարութիւն: Զորս ծաղ սիւեղերաց. Արեւելք, Մուրիւն: Զորս ծաղ սիւեղերաց. Արեւելք, Մուր Արեւմուտք, Հիւսիս եւ Հարաւ: Զորս բանք Արեւմուտք, Հիւսիս եւ Հարաւ: Զորս բանք Աւետարանին. պատգամ եւ պատուիրան Աւետարանին. պատգամ եւ պատուիրան սպառնալից եւ աւետիս: Զորս բանիւ խօսք սպառնալից եւ աւետիս: Զորս բանիւ խօսք Աւետարանն. խրամանաւ եւ խրատով, օրինակաւ եւ վկայութեամբ:

Եւ այլք բազում պատճառք են յորս պատճառին չորեքեան Աւետարանս որով փառաւորի Ամենասուրբ Երրորդութիւն եւ մի հաստատութիւն Հոր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ յաւիտեանս Ամէն: Որ միշտ եւ հանապազ ըզմարդն ի բարին կու յորդորէ եւ ի բարի կամացն զմարդ կու զարթուցանէ ի քնոյ մեղաց եւ ածէ ի բարի գործ որպէս եւ այս մահտեսի Առաքել Մալկարացին եւ իւր կողակից Մուրվաթ իւրոց մէջ խորհուրդ արին թէ ինչ չահ է այս անցաւոր աշխարհս երթանք զմեր հոգւոյ ճարն անենք քանի որ ողջ եւ առողջ ենք: Այսպէս խորհուրդ արարին իւրոց մէջ եւ գնացին ի Սուրբ Երուսաղէմ եւ զիւրեանց կամաւոր ողորմութեամբն տուին Սուրբ Երուսաղէմայ զգարպասին եւ զքառասնոց եւ լի աջահամբոյրն յամէն եկեղեցի· Որիշ որիշ տուին եւ զինչ որ ուզեցին իսկի զիջանին (?) ե· ամիս չըջապատեցին ի անօրինական տեղրանք· զիւրոց փափաքն առին որ յերուսաղէմ: Փորձեալ նոր . . . . . (անընթեռնելի) արարին բարի թէ մենք ինչ ունիմք աշխարհիս վրայ երբ որ զատակ չունիմք յետի աւուր զմեզ յիշէ յետ եւ մեր անցման. այս քանի փող մնաց զայս ալ մարմնաւոր չի խարճենք. առնունք զմեր հոգեւոր յիշատակ որ յետ եւ մեր անցման յիշեն եւ ողորմի տան. իսկ Տէրն երկնի եւ երկրի զկամս երկիւղածաց առնէ աղօթից նոցա լսէ եւ կեցուցանէ բարի մխ խմաստուն Առաքել գտաւ Բ. քահանայ բարեկամ ասաց· Ես այսպէս խորհուրդ ունիմ ինձ ճարմ արէք քահանայք ալ կամաւն Աստուծոյ գտան մէկ Աւետարան մի առանց ծաղկեալ, իսկ բարեխնամն Աստուած աչքեց որ ծաղկողն այլ այն միջնորդ քահանան եղեւ յորդորեց թէ ես կը ծաղկեմ, վասն որոյ առանք զՍուրբ Աւետարան եւ ծաղկեաց Թակրբատցի Սարգիս աբեղայն գայնգայն ոսկով եւ երանգ երանգ դեղով որպէս եւ վայել է Սուրբ Աւետարանին որպէս է նա ակն պատուական եւ անգին մարգարիտ եւ գրաման եղեմայ որ ամենայն պղտով լի է անուշահոտութեամբ եւ անսպառ ազբեր ոչ թերանայ եւ ոչ նուազի որչափ ընթեռնուս ոչ յագիս ի անուշահոտ բուրաստանէն որ է դիւայ հալածիչ, հիւանդաց բժիշկ, լուսաւորիչ կուրաց, առողջութիւն ցաւոց եւ ամենայն ախտից բժշկութիւն: Վասն որոյ եւ այս Առաքել մահտեսին Մալկարացին առացաւ զՍուրբ Աւետարանս ի Սուրբ Երուսաղէմ քաղաք եւ տարաւ ի Մալկարա գիւղաքաղաքն իւր եւ նա յիշատակ ոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն հօրն Ազաջանին եւ մօրն Մուրվաթին եւ իւր կողակցոյն մահտեսի Մուրվաթին եւ եղբօրն Սարգսի պղտիկ եղբօրն Յովսէփին եւ Մարութոսին որդւոցն Սաքանտին եւ Զումսուրին եւ Սուլթանին եւ Կիրակոսին եւ Մարտիրոսին եւ Գահարին եւ իւր որդւոցն Սահմանոսին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն.

© National Library of Armenia